

**БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЯНГИ ТАРАҚҚИЁТ
БОСҚИЧЛАРИ
НОВЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА
NEW STAGES OF DEVELOPMENT OF CHILDREN'S FOLKLORE**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.022>

*Ўринова Мафтуна Нўмон қизи,
ЎзРФА таянч докторанти*

*Urinova Maftuna Numon qizi,
Basic doctoral student of the Academy of Sciences of the Republic of
Uzbekistan*

*Уринова Мафтуна Нумон кизи,
Базовый докторант Академии наук Республики Узбекистан
<https://orcid.org/orcid/0000-0002-9729-2462>*

Аннотация: Ўзбек фольклоришунослигида алоҳида йўналиш сифатида шаклланган болалар фольклори ўзининг узоқ тараққиёт босқичига эга. Дастлабки изланишлар рус ориенталистлари томонидан олиб борилган бўлса, кейинчалик муҳим йирик тадқиқотлар Ғ. Жаҳонгиров, Ш. Галиев, Н. Курбонова, О. Сафаровлар томонидан амалга оширилди. Болалар фольклорининг назарий асослари, генезиси, жанрий таркиби йигирманчи асрнинг 60-70 йилларида илмий асосини топди. Жумладан, етук фольклоришунос олим О. Сафаров болалар фольклорининг генезиси, жанрий табиатини назарий асослаб, унинг 24 хил жанрдан иборатлигини кўрсатиб берди. Айтиши мумкинки, истиқлолга эришилгандан сўнг маънавият, миллий қадрият ҳамда урф-одатларга қараши янги аҳамият касб этди. Бу даврда болалар поэтик ижоди ўрганилишининг янги тараққиёт босқичи бошланди. Мазкур мақолада ушбу фикрлар ҳақида сўз боради. Жумладан, Н. Сафарова, Ҳ. Рўзметов, Ш. Тургунов, С. Авезов, Н. Адизовалар яратган тадқиқотлар болалар фольклори ўрганилишининг янги тараққиёт босқичи сифатида эътироф этилган. Санаб ўтилган ишлар тарихий-типологик, антропологик, ареал-локал, интеграцион, этнофольклористик, этнолингвистик каби назарий йўналишларни қамраб олган.

Калит сўзлар: болалар фольклори, тамойил, генезис, жанр, ареал-локал, типология, этнофольклористика, этнолингвистика.

Аннотация: Детский фольклор, сформировавшийся как отдельная ветвь узбекского фольклора, имеет свой длительный этап развития. Если первые исследования были проведены русскими востоковедами, то впоследствии важные крупные исследования провели Г. Джахонгиров, Ш. Галиев, Н. Курбонова, О. Сафаров. Теоретические основы, генезис, жанровая структура детского фольклора нашли научную основу в 60-70-х годах XX века. В частности, зрелый ученый-фольклорист О. Сафаров теоретически обосновал генезис детского фольклора, жанровую природу и показал, что он состоит из 24 различных жанров. Можно сказать, что после обретения независимости взгляд на духовность, национальные ценности и традиции приобрел новое значение. В этот период начался новый этап развития изучения детского поэтического творчества. В этой статье обсуждаются эти идеи. В том числе исследования Н. Сафаровой, Ҳ. Розметова, Ш. Тургунова, С. Авезова, Н. Адизовой, признано новым этапом в развитии детского фольклора. Перечисленные работы охватывают такие теоретические направления, как историко-типологическое, антропологическое, ареально-локальное, интеграционное, этнофольклористическое, этнолингвистическое.

Ключевые слова: детский фольклор, принцип, генезис, жанр, ареал, типология, этнофольклор, этнолингвистика.

Annotation: Children's folklore, formed as a separate branch of Uzbek folklore, has a long stage of development. While the first researches were carried out by Russian orientalists, later important major researches G. Jahongirov, Sh. Galiev, N. Qurbonova, O. Performed by Safarovs. The theoretical foundations, genesis, genre structure of children's folklore found a scientific basis in the 60-70s of the twentieth century. In particular, the mature folklorist scholar O. Safarov theoretically substantiated the genesis of children's folklore, the nature of the genre, and showed that it consists of 24 different genres. It can be said that after gaining independence, the view of spirituality, national values and traditions has acquired a new significance. During this period, a new stage of development of the study of children's poetic creativity began. This article discusses these ideas. Including, N. Safarova, H. Ro'zmetov, Sh. Turgunov, S. Avezov, N. The research created by Adizova is recognized as a new stage in the development of children's folklore. The listed works cover such theoretical directions as historical-typological, anthropological, areal-local, integration, ethno-folkloristic, ethnolinguistic.

Keywords: children's folklore, principle, genesis, genre, area-local, typology, ethno-folklore, ethnolinguistics.

Кириш. Болалар фольклорини янги тамойиллар асосида ўрганиш ва тадқиқ этиш мустақилликдан кейинги даврда анча жадаллашди. Бу даврга келиб болалар фольклорининг генезиси, унинг объекти ва предмети, ўзига хос жанрлари илмий асосини топиб улгурган эди. Шу боис болалар поэтик ижодининг янги тараққиёт босқичи шакллана бошлади. Болалар фольклорининг алоҳида тармоқлари, ҳар бир жанрининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда маълум ҳудуд доирасидаги локал жиҳатлари тадқиқ этилди. Ана шундай ишларнинг айримларини таҳлилга тортаман.

Маълумки, болалар фольклорининг асосини ўйин ва кўшиқлар ташкил этади. Чунки бу жанрлар болаларнинг ўз ижодкорлиги ва ижрочилиги асосида юзага келган. Ўйин ва кўшиқларнинг ҳам ҳажман, ҳам мазмунан етук даражада тўпланганлиги уларни алоҳида тадқиқ этиш учун замин яратди. Бухоролик фольклоршунос олима Нигора Охунжонова Сафарова 2005 йилда “Ўзбек болалар ўйин фольклорининг жанрий табиати, генезиси, ва бадиий хусусиятлари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Н.Сафарова ўзбек болалар ўйин фольклорининг ўзига хос хусусиятлари ва тарихий асосларини аниқлади. Болалар ўйинларининг янги таснифини яратди. Ўзбек болалар фольклорида ўйинлар таснифи Ғ.Жаҳонгиров, О.Сафаров, Ш.Галиев томонидан амалга оширилган эди. Н.Сафарова эса ўйинларни оғзаки бадиий ижод намунаси сифатида қараб, уларни образлар талқини, ғоявий мазмуни ва композицияси, мақсади ҳамда эстетик вазибалари жиҳатидан шартли равишда уч турга мансублигини исботлаб берди:

- а) қаҳрамонлик руҳидаги ўйинлар;
- б) ҳайвонлар ҳақидаги ўйинлар;
- в) маиший ўйинлар.

Қаҳрамонлик руҳидаги ўйинларда синов мотиви бўлиши, уларнинг ўзига хос композицияси мавжудлиги, боланинг жисмоний куч-қудрати ҳамда ақл кучини синаши (“Ким чаққон”, “Мерган”); ҳайвонлар ҳақидаги ўйинлар эса мажоз асосига қурилганлиги боис улардаги образларда, воқеа-ҳодисалар тасвирида, зиддият мазмунида синфий муносабатлар ифода топганлиги (“Бўри келди”, “Эпчил қуён”); катталар ва болаларнинг турмуш тарзига, маросим ва урф-одатларга, маълум касб-хунарга, турмуш предметларига оид

маълумотларни ўзида рамзий ифода этувчи маиший ўйинлар (“Олмача дўм-дўм”, “Сандукчаю қутича”)нинг алоҳида таҳлил қилингани эътирофга лойиқ. Шунингдек, олима халқимизнинг қадимий этикодлари, урф-одат ва маросимларининг болалар ўйин фольклори шаклланиши ва тараққий этишида туганган ўрнини кўрсатиб берди. Илмий изланишлари натижасида “Ўзбек болалар ўйин фольклори табиати”(2008), монографияси, “Болалар адабиёти ва фольклор” услубий қўлланмаси (хам., 2015) нашр этилди. Олиманинг турли илмий журнал ва тўпламларда “Ўзбек болалар ўйин фольклорини тўплаш ва ўрганишнинг айрим долзарб муаммолари”, “Ўйинчоқларнинг келиб чиқиш асослари ва этнопедагогик моҳияти”, “Мифологик образлар тасвирига асосланган ўйинлар”, “Болалар маиший ўйинларининг табиати”, “Оқ шоли ва кўк шоли” ўйини генезиси ҳақида”, “Халқ ўйинлари ва уларнинг бошланғич таълимдаги ўрни”, “Ўзбек болалар ўйин фольклори ҳақида”, “Қизлар ўйнайдиган кўғирчоқ ўйинларининг ўзига хос хусусиятлари”, “Болаларни баркамол авлод этиб тарбиялашда ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш”, “Топишмоқ ва латифа жанри хусусиятлари, уларни ўрганишнинг назарий ва методологик асослари”, “Болалар нутқида сўкма сўзлар” каби болалар фольклорига оид мақолалари чоп этилди.

Мустақиллик йилларида ўзбек болалар фольклорининг локал хусусиятларини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор қаратилди.

Хоразм воҳаси болалар поэтик фольклорининг тадқиқотчиси Рўзметов Ҳамид Қаландарович 2006 йилда “Хоразм болалар фольклори (локал хусусиятлари, таснифи ва бадиияти)” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ҳ.Рўзметов Хоразм болалар поэтик фольклорининг жанрий таркиби, бадиияти ва типологик хусусиятларини ўрганиш борасида изчил иш олиб борган олимлардан бўлиб, у ўз тадқиқотида болалар кўшиқларининг худудий-локал хусусиятларини кенг ёритиб берган. Шунингдек, уларни туркий халқлар болалар фольклори контекстида қиёсий-типологик таҳлилга тортган. Хоразм болалар кўшиқларининг жанрий таркибини аниқлаб, тасниф қилган, болаларни эркаловчи Хоразм кўшиқларининг поэтик табиатини таҳлил қилган. У бешик кўшиқлари, аллалар, айтим-олқишлар, суйиш кўшиқлари: эркаламалар, овутмачоқлар, қизиқмачоқлар, болалар тақвими поэзиясининг “ё рамазон” айтимлари, болаларнинг балоғат кўшиқлари, яъни тегишмачоқларни тўплаб тадқиқ этган. Болалар ўйин фольклорига оид материалларни тўплаб таҳлилга тортиш асносида ҳаракатли ва маънавий ўйинларнинг поэтик моҳиятини очиб берган.

Фарғона водийси болалар фольклори тадқиқотчиси Шерали Долихонович Турғунов эса 2019 йилда “Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари” мавзусида филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD) диссертациясини ҳимоя қилди. Ш.Турғунов фольклорга бўлган муҳаббати боис Наманган вилояти, қолаверса, бутун Фарғона водийси бўйлаб бир неча марта экспедиция уюштирди. Натижада водий халқи бой, туганмас оғзаки ижодининг гўзал намуналари ёзиб олинди. Айниқса, ўзбек фольклоршунослиги хазинасида ўзининг беғубор қиёфаси, ширин тили, бетакрор поэтик жозибаси билан ажралиб турувчи болалар фольклорига қизиқиши ўзгача бўлди. Шу боис илмий сафарларда болалар фольклори намуналари ҳисобланган ўйин, санама, кўшиқ, топишмоқ, тез айтиш, чандиш, тегишмачоқ, алла, эркалама, овутмачоқ, гулдур-гуп, ҳавзак, болалар эртақлари, болалар латифалари сиңғари жанрларига доир материалларни тўплашда алоҳида ғайрат қилди. Ўзининг ўзбек болалар фольклори жанрларининг табиати, поэтик хусусиятларини таҳлил этишга оид илмий мақолаларида Фарғона водийси болалар мавсумий ўйинлари ва улар билан боғлиқ айтимларнинг жанр хоссаларини ёритиб берди. Шунингдек,

болалар фольклори жанрларининг ҳозирги ҳолати ва жонли ижро шаклин ўрганиш жараёнида замонга мослаб янгидан ижод қилинган болалар фольклорининг бир қатор жанрини аниқлаб, болалар фольклори соҳасида илк марта постфольклор ҳодисаси ҳақида илмий қарашларни баён қилди.

Наманган болалар фольклорини ўрганишга астойдил бел боғлаган Ш.Турғунов ушбу ҳудуд болалар фольклори жанрларининг ижро ўрни, усули, вақти, жанрлар таркиби ва унинг бугунги аҳволи, бадиияти каби жиҳатларга доир кузатишларни олиб бориш билан бирга Наманган болалар фольклорининг локал хусусиятларини ҳам тадқиқ этди. Тадқиқотчининг турли илмий журнал ва тўпламларда “Болалар фольклори жанрларининг ҳозирги ҳолати ва ижро шакли”, “Болалар фольклорида аллитерация”, “Санамаларнинг айрим хусусиятига доир”, “Фарғона водийси болаларининг мавсумий ўйинлари”, “Наманган болалар ўйинларининг иштирокчилар жинсига кўра таснифи ва локал хусусиятлари”, “Наманган аллаларининг локал хусусиятлари ва бадиияти”, “Наманган болалар фольклорида “апанди”, “Эркаламаларнинг Наманган вариантларига доир”, “Овутмачокларнинг наманганча локал вариантларининг спецификаси ва поэтикаси”, “Наманган болалар фольклорида доимий ўйинлар ва уларнинг локал хусусиятлари”, “Болаларга айтиладиган айтим-олқишларнинг Наманган вариантлари”, “Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари” каби мақолалари элон қилинди. Юқорида келтирилган мақолаларда турли асосдаги локал хусусиятларни ўзида мужассам этган болалар фольклори намуналарининг катталар ва болалар томонидан яратилиш жараёни, маънавий-руҳий эҳтиёжи, жанрлар таркибининг ўзига хос жиҳатлари, тарихий-генетик асослари, мавсумий-маросим кўшиқлари ва уларнинг структурал-семантик хусусиятлари, поэтик жиҳатлари каби фольклоршунослик учун долзарб бўлган масалалар ёритилган. Мазкур тадқиқотлар болалар фольклорини регионал тадқиқ этиш, ареал фольклоршунослик нуқтайи назаридан баҳолаш, ҳамда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос локал хусусиятларини аниқлаштиришга ёрдам беради.

Болалар фольклорида санама жанри бўйича илмий тадқиқот олиб борган Собит Сафарович Авезов 2004 йилда “Санама жанри табиати ва бадиияти” мавзусида номзодлик дис-сертациясини ҳимоя қилди. Маълумки, санама – донишманд халқимизнинг юксак ижодкорлик намуналари бўлиб, ўзига хос мураккаб тарихий тараққиёт жараёнини босиб ўтган болалар фольклорининг мустақил ва фаол поэтик жанридир. У ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам болалар ўйин жараёнини бошқариб келади:

Бир, икки, ўн олти...
Ўн олти деб ким айтди,
Ўн олти деб мен айтдим
Ишонмасанг, санаб боқ.

Бунга ўхшаш санамалар олис болалик хотираларини, тўп-тўп бўлиб ўйнаган беғубор ўйинларни ёдга солади.

Ўзбек фольклоршунослигида санама жанрининг мазмун-моҳияти ҳақида дастлаб Ғ.Жаҳонгиров, О.Сафаров тадқиқотларида маълумот келтирилади. Бу ҳодисани Ғ. Жаҳонгиров “санок термалари” атамаси билан юритади. О.Сафаров бу атама ҳодисани икки сўзда ифодалаганидан, қолаверса, терманинг ўзи фольклорда мустақил жанрий ҳодисани ифодаловчи истилоҳ бўлганлигидан “санок термалари” илмий истилоҳ даражасига кўтарила олмаганлигини далиллаб берди. С.Авезов ҳам ўз тадқиқотида санама жанрининг табиати, таснифи, ижро, ўзига хос ритми ва тасвирий воситаларнинг поэтик вазибаларини чуқур таҳлил қилган. Тадқиқотчи санамалар тарихий-генетик асосларига кўра, қадимги туркий халқларнинг магик тасаввурлари,

рақамларга нисбатан анимистик ва тотемистик қарашлари, халқ миллий урф-одатлари ва анъаналари таъсирида пайдо бўлган ва шаклланиб, ижтимоий тараққиёт туфайли болалар ўйин репертуарига ўтиб қолганлиги ҳамда улар ижодкорлигини янада бойитганлигини асослаб берган.

Болалар фольклорининг жанрий хусусиятларига доир яна бир тадқиқот 2020 йилда яратилди. Ўзбек фольклоршунослигида болалар фольклорининг махсус анъанавий шеърӣй шаклларида бири – қизикмачоқларнинг жанрий табиати ва бадииятини тадқиқ этган Адизова Нигора Бахтиёровна яна бир жанрнинг муҳим хусусиятларига ойдинлик киритди. Н.Б.Адизова қизикмачоқларнинг жанрий табиати ва бадиияти, ижро хусусиятлари, мавзуси ва шаклига кўра турлари, бола тарбиясидаги ўрни ва эстетик аҳамияти, анъанавий образ ва мотивлар ифодаси каби масалаларни ўрганди.

Қизикмачоқлар бола учун бешик даври тугаб, унинг ўйин фаолияти кучая борганда ижро қилина бошлайди. Қизикмачоқлар болани ўз яқинлари ҳамда уни ўраб турган муҳит, теварак-атроф, маиший турмуш, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси билан таништиришда, ташқи олам билан муносабатга киришишга таёрлашда муҳим восита сифатида хизмат қилади. Н.Адизова қизикмачоқ ҳақида қуйидаги фикрни маълум қилади: “Қизикмачоқлар катталар томонидан болаларга атаб яратилган юмористик руҳдаги қўшиқлар сифатида болалар фольклори билан катталар фольклорининг генетик алоқадорлигини тўғри баҳолашга йўл очади. Уларнинг вужудга келишида халқ қизикчилиги репертуари муҳим замин бўлгани сезилиб туради. Шунинг учун қизикмачоқ жанри намуналарини ёзиб олиб, махсус тадқиқ қилиш нафақат ўзбек болалар фольклори жанрларининг мукамал таснифини яратишда, балки уларнинг катталар фольклори билан боғлиқлигини асослашда, фольклор анъаналари билан алоқадор поэтик қонуниятларнинг болалар қўшиқчилигида намоён бўлишини, қизикмачоқларнинг юзага келишига халқ қизикчилигининг таъсирини исботлашда, шунингдек, санама, тегишмачоқ, тез айтиш, гулдургуп каби қатор болалар ижодкорлиги намуналарининг ўзаро боғлиқликда тараққий топганини далиллашда муҳим аҳамият касб этади”.

Хулоса. Болалар фольклорининг ўрганилиши йигирманчи асрнинг 20-30 йилларидан бошланган бўлиб, бу даврда асосий изланишлар тўпловчилик фаолиятидан иборат бўлган. 60-70 йилларда янада самарали ишлар амалга оширилган. Ғ. Жаҳонгиров, Ш. Галиев, Н. Қурбонова, О. Сафаровларнинг монографик тадқиқотлари фикримиз исботидир. Улар томонидан болалар фольклорининг алоҳида йўналиш эканлиги, келиб чиқиши ҳамда ўзига хос жанрий табиати назарий жиҳатдан исботланди. Янги тараққиёт босқичи эса мустақилликдан кейинги йилларга тўғри келди. Бу даврда болалар фольклорининг ареал-локал хусусиятлари, жанрлар поэтикаси, бошқа фан тармоқлари билан интеграцияси, тарихий-типологик, антропологик йўналишлари, постфольклор билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқ этилди. Жумладан, Н. Сафарова, Ҳ. Рўзметов, Ш. Турғунов, С. Авезов, Н. Адизовалар яратган тадқиқотлар болалар фольклори ўрганилишининг янги тараққиёт босқичи сифатида эътироф этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жаҳонгиров Ғ. (1975). Ўзбек болалар фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 102-б.
2. Сафаров О., Сафарова Ҳ. (1985). Қўшиқ билан зийнатланган ўзбек болалар ўйинлари. “Совет мактаби”, №2, 32-33-б.
3. Галиев Ш. (1998). Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Т.: “Фан”, 96-б.
4. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.ар. 147-б.
5. Авезов С. Санама жанри табиати ва бадиияти. Диссертация автореферати. – Тошкент, 2004. 19-б.
6. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.ар. 147-б.